

Не исключено и то, что в добыче эффузивов и изготовлению из них ротационных ручных мельниц в значительных размерах использовался принудительный труд рабов, захваченных на других территориях.

О. О. ГЕЙ

Середньодніпровська і північнопричорноморська зони черняхівської культури (За матеріалами поховального обряду)

Радянськими і зарубіжними археологами проведена велика робота по картографуванню пам'яток черняхівської культури¹. Зокрема, на території СРСР зафіксовано понад 3000 пам'яток. Незважаючи на те, що кількість їх зростає майже з кожним днем, ареал черняхівської культури, за словами Є. В. Махно, вже зараз окреслюється досить чітко². В той же час навіть значне збільшення їх кількості вже не може істотно вплинути на співвідношення густо насичених пам'ятками областей з іншими, в яких вони трапляються лише спорадично³.

• Основна територія черняхівської культури простягається від Пруту на заході до лівобережжя Дніпра на сході, тоді як до південного заходу від Сунжа і верхів'їв Сейму і Сіверського Дінця пам'ятки її трапляються набагато рідше (рис. 1). Крім того, винятково малу заселеність можна відзначити для степової смуги, що відділяє Середнє Подніпров'я від північнопричорноморського узбережжя з прилягаючими до нього районами пониззя Дніпра. Останній факт пояснюється, мабуть, непридатністю сухих степових районів для землеробства, яке було одним з основних занять черняхівських племен.

Таким чином, за густотою населення, територія черняхівської культури розпадається на кілька досить великих зон, які в свою чергу складаються з менших скупчень пам'яток.

Історична інтерпретація будь-якого археологічного явища неможлива без врахування його територіальної модифікації. Останнім часом дедалі більшу увагу привертає один з аспектів поняття «територія» — вплив природних умов на розвиток первісних етносів. Втім, існує також інший, не менш важливий аспект цього поняття, що охоплює систему суспільних зв'язків людей, які входили до певних культурних спільностей⁴. З цієї точки зору цікаво порівняти найважливіші елементи матеріальної культури зон скупчення черняхівських пам'яток, на які розпадається культура. Таке порівняння допоможе з'ясувати характер спілкування, тривалість і регулярність контактів окремих груп населення, тобто обставини, що, без сумніву, впливають значною мірою на хід соціальних і етнічних процесів.

Великий інтерес становить вивчення північнопричорноморської зони, оскільки пам'ятки на південь від Нікополя мають значну своєрідність, і тому їх довго не наважувалися відносити саме до черняхівської культури.

¹ Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты).— МИА, 1960, № 82; Сымонович Э. А. Северная граница памятников черняховской культуры.— МИА, 1964, № 116; Jonita J. Cultura Sintana de Mures-Cerneahov pe teritoriul României.— *Archeologia Moldovei*, IV. Bucuresti, 1966; Черняхов И. Т. Памятники черняховской культуры в приморской части между-речья Дуная и Днестра (материалы к археологической карте).— МИА, 1967, № 139; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975.

² Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории СССР.— МИА, 1960, № 82, с. 10.

³ Там же, с. 10.

⁴ Козлов В. И. Этнос и территория.— СЭ, 1971, 6, с. 89—90.

Звичайно, уявлення про поширення черняхівських старожитностей пов'язувалось лише з Лісостепом і частиною степової смуги в районі дніпровських порогів. Ця традиція зумовлена думкою про генетичну спадкоємність зарубинецької і черняхівської культур, що ґрунтується на спільності ряду елементів у їх поховальному обряді, кераміці та ін. Пам'ятки II—IV ст. до н. е., розташовані на узбережжі Чорного моря, виділялись в самостійну групу, на карті Є. В. Махно вони визначені як

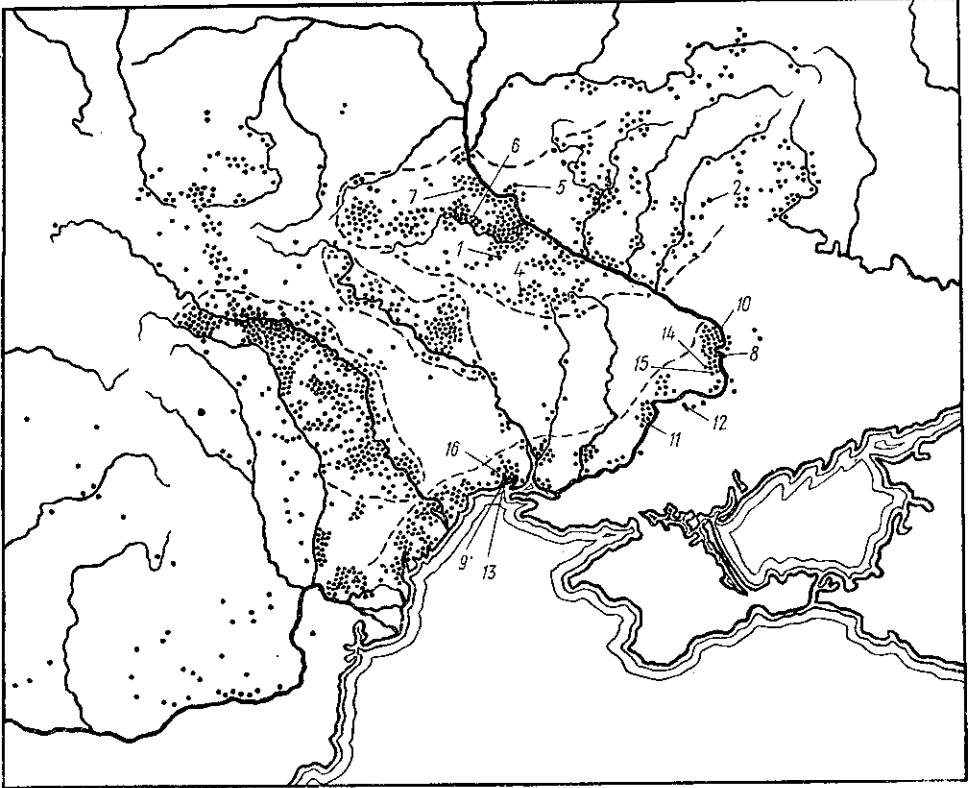

Рис. 1. Карта пам'яток черняхівської культури (за І. Іоницею, Є. В. Махно, Е. А. Рікманом, Е. О. Симоновичем, Т. Е. Храбаном). Пунктиром позначені зони скупчення пам'яток.

1 — Журавка, 2 — Кантемірівка, 3 — Лохвиця, 4 — Маслове, 5 — Переяслав-Хмельницький, 6 — Ромашки, 7 — Черняхів, 8 — Августинівка, 9 — Вікторівка, 10 — Волоське, 11 — Гаврилівка, 12 — Кам'янка, 13 — Коблеве, 14 — Новоолександрівка, 15 — Привільне, 16 — Раїзеве.

«степові поселення з кам'яним житлобудуванням»⁵. Але після розкопок Е. О. Симоновича у 60—70-х роках з'ясувалась їх належність до черняхівської культури.

Зміна ареалу культури викликає необхідність перегляду і уточнення (або підтвердження новими фактами) її історичної інтерпретації. Така потреба, природно, виникла і при поширенні території черняхівської культури за рахунок приєднання до неї північнопричорноморського узбережжя. Але, на жаль, історична інтерпретація її не була в зв'язку з цим переглянута; навпаки, питання про причину виникнення черняхівських пам'яток у північнопричорноморській зоні вирішувалось на основі традиційних поглядів. Таким чином, інтерпретація черняхівської культури автоматично переносилась з раніше відомих областей на Північне Причорномор'я. Це змушує ще раз звернутись до питання про черняхівські пам'ятки Нижнього Придніпров'я і Північного При-

⁵ Махно Е. В. Указ. соч., с. 14; Брайчевська А. Т. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі.— Археологія, 1957, т. 11, с. 12.

чорномор'я. Особливий інтерес викликає порівняння північнопричорноморської зони з середньодніпровською, бо, по-перше, в останній розташовані класичні еталонні пам'ятки, по-друге, існує думка, що заселення північнопричорноморського узбережжя йшло саме з районів Середнього Подніпров'я⁶.

У цій статті як основне археологічне джерело були використані матеріали поховального обряду. Такий вибір не випадковий, він зумовлений завданням дослідження.

Історична епоха, за якої існувала черняхівська культура, надзвичайно складна. «Варварські» народи, що населяли Центральну та Середню Європу, вступають у період розкладу родового ладу. Це приводить до жорстоких сутичок з Римською імперією, яка, незважаючи на процес занепаду, ще претендувала на світове панування. Зовнішня політика імперії базувалась не тільки на опорі натиску варварів. Важливим елементом її було також активне втручання в їх справи, розпалювання ворожнечі між племенами, підкуп вождів, торгівля тощо. Отже, розвиток варварських племен проходив у тісній взаємодії з античним світом, який мав на них великий вплив. В археологічних матеріалах це простежується у проникненні культурних традицій Риму в середовище більш примітивних варварських племен. Зокрема, слід відзначити зростаючу роль римського імпорту. Одночасно під впливом високої римської культури відбувається певне нівелювання варварських культур, згладжування їх місцевих особливостей. На значних територіях поширюються ідентичні типи речей (гребені, фібули, прикраси). Але одноманітність предметів особистого вжитку і прикрас, знайдених в різних областях, не може розглядатись як ознака етнічної єдності їх населення.

Все це змушує звернутись до інших складових частин культури, зокрема до поховального обряду, який є елементом, найбільш чутливим до змін етнічної структури стародавнього населення. Вивчення цього археологічного джерела вже відзначалося в літературі⁷.

Нині відомо понад 1000 черняхівських поховальних пам'яток. Проте не всі матеріали, що є у нашому розпорядженні, однаковою мірою повноцінні. Найкраще вивчені на розглянутій території: Журавка, Маслово, Компанійці (Середнє Подніпров'я), Гаврилівка, Коблево (Нижнє Подніпров'я, Північне Причорномор'я). Ці могильники мають від 58 до 400 і більше (Компанійці) розкопаних поховань. На жаль, більшість тілоспалень у Журавці зруйнована розмивом верхніх шарів ґрунту. На могильниках Лохвиця, Переяслав-Хмельницький, Рижівка, Ранжево, Привільне, Каборга, Фурманівка розкопано по 20 і більше поховань. Решта пам'яток вивчена менш повно. Треба відзначити також, що не всі могильники детально опубліковані. Зокрема про Компанійцівський могильник (467 поховань) є тільки найзагальніші відомості⁸, що не дає можливості на основі його матеріалів провести статистичні підрахунки.

Обробка за допомогою перфокарт здійснена за даними найповніше розкопаних і опублікованих пам'яток, а також деяких могильників Надпоріжжя (останні представлені невеликою кількістю поховань, проте вони дають певне уявлення про поховальний обряд цього району, де, крім них, розкопаний лише Привільнянський могильник*.

⁶ Сьмонович Э. А. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье.— МИА, 1967, № 139, с. 235—237.

⁷ Федоров Г. Б. Об обряде погребения как историческом источнике.— Историко-археологический сборник. М., 1962, с. 154.

⁸ Махно Е. В. Раскопки на Компаниевском могильнике.— АИУ в 1965—1966 г. К., 1967; с. 160—163; Махно Е. В. Пам'ятки типу Дитиничі на Компаніївському могильнику.— Археологія, 1966, т. 19, с. 95—101.

* Всього оброблено і увійшло до таблиць 556 поховань з 17 могильників; 321 з них походять з могильників середньодніпровської зони (Дідовщина, Журавка, Кантемірівка,

Деякі пам'ятки середньодніпровської зони були досліджені В. В. Хвойкою у кінці ХІХ — на початку ХХ ст., але проведені розкопки не відповідають сучасним вимогам. Проте матеріали цих могильників довелось врахувати, бо вони є свого роду еталоном, класичним типом пам'ятки черняхівської культури.

При виділенні особливостей поховального обряду перевага віддавалась елементарним ознакам, тобто тим, які вже не можуть бути розчленованими. Варіанти ознак поховального обряду слідуючі. Вони найзручніші для опису поховань, бо в разі використання складних ознак неістотні варіації або порушеність поховань ведуть до серйозного збіднення інформації.

Обряд

- інгумація
- кремація

Поховальна споруда

- грунтова яма
- курган

Конструкція могильної ями

- звичайна
- з підбоем
- з канавкою
- з приступкою *
- катакомба

Види дерев'яних та кам'яних споруд у могилі

- дерев'яні перекриття
- дерев'яний поміст

 - » склеп (стінки могильної ями обкладені деревом)

- кам'яний заклад

Оформлення дна могильної ями

- підмазка дна ями зеленкуватою глиною

Заповнення могильної ями

- кераміка
- інвентар

Положення кістяка

- скорчене витягнуте
- сидяче й напівсидяче
- на спині
- на животі
- на правому (лівому) боці

положення рук

- біля обличчя
- на грудях
- у межах таза
- витягнуто вздовж тіла
- зігнуті

положення ніг

- розкинуті
- схрещені
- витягнуті
- зігнуті

Орієнтація кістяка

- Пн; Пн—ПнС; ПнС;
- ПнС—С; С; ПдС—С;
- ПдС; Пд—Пдс;
- Пд; Пд—ПдЗ; ПдЗ;
- ПдЗ—З; З; ПнЗ—З;
- ПнЗ; Пн—ПнЗ

Орієнтація ями (у випадку, коли невідома орієнтація кістяка)

- меридіональна
- широтна
- ПнЗ—ПдС;
- ПнС—ПдЗ

Лохвиця, Маслов, Переяслав-Хмельницький, Ромашки, Черняхів), а 235 — з північно-причорноморської зони (Августинівка, Волоське, Вікторівка, Гаврилівка, Кам'янка, Қоблеве, Новоолександрівка, Привільне, Ранжеве).

* У літературі є різне тлумачення термінів «приступка» і «канавка». У даній статті мінімальна висота приступки визначається як 0,25 м. Канавка (рівчак) на дні могильної ями має висоту менш як 0,25 м. Цей поділ умовний.

- Вид кремації
 - в ямі
 - в урні
 - перехідний тип (залишки спалення складені до урни та розсіпані навколо неї)
- Вид урнового поховання
 - в одній урні
 - у кількох урнах
 - урна вміщена в іншу посудину
 - урна покрита кришкою
- Вид ямного поховання
 - у ямі
 - яма покрита посудиною
- Наявність інвентаря в похованні
 - з інвентарем
 - без інвентаря
- Стан поховального інвентаря
 - без слідів обпалення
 - був у вогні

Поховальний обряд середньодніпровської зони. Усі могильники середньодніпровської зони біритуальні. З 321 дослідженого поховання 81 здійснено за обрядом кремації, а решту— за обрядом інгумації. Проте в дійсності співвідношення тут було іншим, бо тілоспалення звичайно розташовані досить близько до сучасної поверхні і часто руйнувались оранкою, а також при будівництві тощо. Беручи до уваги той факт, що багато тілоспалень не збереглось, можна припустити, що в основному співвідношення поховань з інгумацією і кремацією в усіх могильниках було однаковим і коливалось у межах від 1:1 до 3:1. Винятком є Компанійцівський могильник, де тілоспалення складають 90% всіх поховань⁹ (матеріали його у зв'язку з відсутністю детальної публікації статистично не оброблялись). В Журавці всі поховання, здійснені за обрядом кремації, зруйновані, тому співвідношення поховальних обрядів тут встановити важко.

Серед тілоспалень переважають урнові (табл. 1)*. Поховань у кількох урнах майже немає, зафіксований лише один випадок у Кантемирівці. Двічі трапились залишки тілоспалення в урні, вставленій в іншу посудину (обидва випадки у Лохвиці). Привертає увагу те, що більшість урн була накрита посудом (32 з 46 урнових спалень). Особливо чітко це простежується в Маслівському могильнику, де з 26 урнових поховань 25 було з кришками.

Таблиця 1

Середньодніпровська зона. Різновиди тілоспалень

Могильники	Кількість спалень	Урнові		Урнові під кришкою	Урнові в посудині	Безурнові	Безурнові під кришкою	Перехідні	Зруйновані
		в одній урні	в кількох						
Журавка	1					1			
Кантемирівка	4	3	1	1					
Лохвиця	8	7		3	2	1	5		
Маслове	31	26		25		5	5		
Переяслав	21					21			
Ромашки	5	4		1		1			
Черняхів	11	5		2		6			
Всього	81 100%	45 55,6%	1 1,2%	32 39,5%	2 2,4%	35 43,2%	5 6,0%	—	—

⁹ Махно Е. В. Раскопки на Компаньевском могильнике, с. 161.

* Якщо врахувати матеріали Компанійцівського могильника, то співвідношення урнових і ямних поховань у середньодніпровській зоні буде іншим. Збільшується частка ямних спалень.

Кераміка тілоспалень

Середньодніпровська зона

Різновиди спалень	Журавка	Кантеми-рівка	Лохвиця	Мяслове	Переяслав	Ромашки	Черняхів	Всього
Безурнові								
Не накриті								
Без кераміки-інвентаря			1				1	2
З битою керамікою	1	1			21			23
З битою і цілою керамікою-інвентарем						1		1
З цілими посудинами-приношеннями							5	5
Накриті черепками								
Без кераміки-інвентаря				2				2
З цілими посудинами-приношеннями								
Накриті посудом								
Без кераміки-інвентаря				3				3
З битим посудом								
З цілою і битою керамікою								
Урнові								
У розбитій урні								
Без кераміки-інвентаря								
З битим посудом		1						1
У цілій урні								
Без кераміки-інвентаря		2	1	—	—	1	4	—
З битим посудом	1	—	—	—	1	—	2	—
З цілими посудинами-приношеннями	—	—	—	—	2	2	4	—
Розбита урна під черепком (без кераміки-інвентаря)	—	—	—	—	—	—	—	—
Урна під черепком	—	—	2	—	1	—	3	—
З битим посудом	—	—	—	—	—	—	—	—
З цілим і битим посудом								
Ціла урна під посудиною								
Без кераміки-інвентаря	—	2	21	—	—	—	23	—
З битим посудом	—	—	—	—	—	—	—	—
З цілими посудинами-приношеннями	—	1	2	—	—	2	5	—
Кілька урн								
Урни розбиті	—	—	—	—	—	—	—	—
Цілі урни, накриті черепками	—	—	—	—	—	—	—	—
Цілі урни під черепками, посудинами	—	—	—	—	—	—	—	—
Перехідний тип								
Без кришки, з битим посудом	1	—	—	—	—	—	1	—
Урна під черепком, з битим посудом								
Урна під посудиною з цілим і битим посудом								

Таблиця 2

Північнопричорноморська зона								
Августинівка	Вікторівка	Волоське	Гаврилівка	Кам'янка	Коблеве	Ново-олександрівка	Привільне	Всього
1	1	2	3 1		2 2	2	3 1	8 20
			5	1	2		1	9
			1					1
				1 1			2 1	3 2
			1					1
	1		1				1	1 2
—	—	5 2	— 1	—	—	—	3 1	8 4
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1	—	—	—	—	—	1
—	—	2 1	1 1	—	—	— 1	4	7 2 1
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1	—	—	—	—	—	1
—	—	1	1	2	—	—	—	4
—	—	—	1	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1	—	1

Середньодніпровська зона

Різновиди спалень	Журавка	Кантеми- рівка	Лохвиця	Маслове	Пере- яслав	Ромашки	Черняхів	Всього
Урна в посудині								
В розбитій посудині	—	2						
В розбитій посудині під черепком								
В цілій посудині з битою керамікою								

В Кантемирівці, Лохвиці, Журавці зафіксовано по одному ямному похованню. У Переяславі-Хмельницькому всі тілоспалення були ямними. В Черняхіві вони складали приблизно половину (6 з 11), в Маслові — $\frac{1}{5}$ (5 з 26).

Ямні поховання, покриті посудинами чи уламками кераміки, не характерні для середньодніпровської зони. Вони наявні лише в Масловському могильнику, відмінною рисою якого є перевага саме підкришкових поховань.

В тілоспаленнях середньодніпровської зони містяться звичайно цілі посудини, як в конструкції (урна, кришка), так і в інвентарі. Ця особливість простежується майже у всіх могильниках (табл. 2). Винятком є лише Кантемирівка та Переяслав-Хмельницький (цікаво, що обидва могильники розташовані на лівобережжі Дніпра). Особливість Масловського могильника — майже повна відсутність у всіх видах спалень з керамікою-інвентарем (всього 29 випадків без кераміки-інвентаря). Поховання з цілими посудинами-приношеннями особливо характерні для Черняхова, де розкопано 9 таких поховань (в двох випадках спалення взагалі не супроводжувались керамікою). Зафіксовано 23 безінвентарних поховання, що становить приблизно $\frac{1}{3}$ від загальної кількості тілоспалень (Лохвиця, Маслове, Черняхів). Найбільший їх процент виявлено в Маслові (17 з 31). Безінвентарні є в усіх видах ямних і урнових поховань (крім кількох урн і поховань перехідного типу).

Найбільш характерний інвентар — кераміка, намисто, уламки оплавлених скляних предметів, пряслиця. У двох похованнях з Ромашок знайдено зброю (наконечники стріл). Інші види інвентаря трапляються рідко. Обпаленість та оплавленість зафіксовані для таких категорій речей: намиста, фібули, пряслиця, металеві предмети, скляні вироби. Найчастіше обпалені намистини, що певно були біля померлого під час кремації. Жодного разу не простежено оплавленості або слідів від поховального вогнища на пряхках і фібулах. Цікава знахідка обпаленого пряслиця (Переяслав-Хмельницький).

Всі могильники середньодніпровської зони ґрунтові. Окремі поховання під курганами зафіксовано лише в Ромашках (в двох випадках) і в Кантемирівці (в трьох).

Більшість поховань у могильниках вказаної зони орієнтовано на Пн, ПнЗ, З, ПнЗ-З, ПН-ПнС. Досить частими є також орієнтації на ПдЗ, ПдЗЗ, ПнС. Жодного разу не зафіксовано ПдС-С, ПдС, Пд-ПдС. За цією ознакою середньодніпровські могильники діляться на дві групи: із значною перевагою якогось одного виду орієнтації; з приблизно рівномірним розподілом двох або трьох видів орієнтації. До першої групи належать Кантемирівка (ПнЗ), Ромашки (ПдЗ), Маслове (Пн-ПнЗ — Пн — Пн-ПнС). До другої — Переяслав-Хмельницький (Пн,

Північнопричорноморська зона								
Августинівка	Вікторівка	Болоське	Гаврилівка	Кам'янка	Коблеве	Ново-олександрівка	Привільне	Всього
								2
		1					1	1
								1

ПнЗ, З), Черняхів (Пн—Пн-ПнЗ, З — ПдЗ-З, ПдЗ — Пд-ПдЗ), Журавка (Пн — Пн-ПнС — ПнС, ПнЗ-З — З).

У середньодніпровських могильниках відомі всі типи конструкцій ями: проста (звичайно чотирикутна, хоча трапляються і овальні); з рівчаком або заглибленням на дні; з уступом; підбоек; катакомба (табл. 3). На жаль, дуже часто (в 102 випадках з 240) про влаштування ями нічого не відомо, або дослідник просто не згадує про це (розкопки В. В. Хвойки в Ромашках і Черняхіві), або форми і конструкція ям не простежувались. Це значно знижує якість досліджуваного матеріалу як археологічного джерела. Однак вдається простежити деякі закономірності.

Таблиця 3

Середньодніпровська зона

Могильники	Конструкція могильної ями						Всього
	звичайна	з канавкою	з приступкою	з підбоек	катакомба	не простежена	
Журавка	62	20	26	—	—	16	124
Кантемирівка	—	—	1	1	1	6	9
Лохвиця	—	—	—	—	—	12	12
Маслове	1	—	—	—	—	28	29
Переяслав	7	3	4	2	—	3	19
Ромашки	1	—	—	—	—	10	11
Черняхів	6	—	2	1	—	27	36
Всього	77 32,1%	23 9,6%	33 13,7%	4 1,7%	1 0,4%	102 42,5%	240 100%

Для могильників середньодніпровської зони найбільш характерні звичайні ґрунтові ями (їх знайдено 77), а з уступом або рівчаками на дні рідкі (загалом 56), причому сконцентровані вони в основному у Журавці й Переяслав-Хмельницькому. Ям з підбоек мало (всього 4), катакомбу виявлено лише в одному випадку (підкурганне поховання у Кантемирівці).

У середньодніпровській зоні переважає витягнуте на спині, з покладеними паралельно ногами положення кістяка (129 випадків), потім йдуть: витягнуте на спині положення з перехрещеними ногами, таке саме, але з підігнутими ногами, напівсидяче й сидяче; витягнуте на боці, скорчене, випростане на спині з розкинутими ногами. У 71 випадку обидві руки похованого витягнуті вздовж тіла, в 28 — одна рука або кисті обох лежали в області таза. Іноді руки покладено біля

обличчя або на грудях (в цілому 9 випадків). На жаль, буває важко простежити, як збігається положення кістяка з видом конструкції ями, бо немає часто даних про останню. В звичайних ямах трапляються всі без винятку способи покладення померлих; в ямах з рівчаками на дні або з приступкою — витягнуте положення на спині або сидяче; в єдиній катакомбі скелет знайдено також у сидячій позі (табл. 4).

Таблиця 4

Середньодніпровська зона

Положення кістяка	Конструкція ями						Всього
	звичайна	з канавкою	з приступкою	з підбоем	катакомба	не простежена	
Витягнутий на спині	31	20	26	1	—	51	129—75,9%
» на боці	2	—	—	—	—	3	5—2,9%
Скорчений	—	—	—	—	—	3	3—1,8%
На спині з схрещеними ногами	4	—	1	—	—	7	12—7,0%
» з підігнутими ногами	3	2	—	—	—	4	9—5,3%
» з підігнутою ногою	1	1	—	—	—	1	3—1,8%
» з розкинутими ногами	2	—	—	—	—	—	2—1,2%
Сидячий чи напівсидячий	2	—	—	1	1	3	7—4,1%

У середньодніпровських могильниках відсутні кам'яні заклади. Дерев'яні споруди (склепи, перекриття, настили) рідкісні, вони представлені в Кантемирівці, Маслові, Ромашках, Черняхові (всього 11 випадків).

У середньодніпровській зоні знайдено 52 поховання із зруйнованими в давнину кістяками померлих. Найчастіше вони траплялись у простих ямах, а також з уступами та рівчаком. Руйнувались поховання з усіма видами орієнтації, але частіше спрямовані на Пн-ПнЗ — Пн — Пн-ПнС (порушено 26 із 79) *. Кістяки, орієнтовані на захід, пошкоджені рідше (у 12 випадках з 81). Таким чином, зруйнована третина всіх поховань з північною орієнтацією і восьма частина із західною.

У межах середньодніпровської зони зафіксовано 81 безінвентарне тілопокладення, що складає приблизно третину від загальної кількості поховань. Найчастіше їм відповідала орієнтація померлих на Пн, ПдЗЗ, ПнЗЗ. Інвентар у могилах траплявся як у заповненні, так і на дні могильної ями. Виявлено 39 поховань з інвентарем у заповненні, в 30 з них була кераміка.

Найбільш характерним інвентарем є кераміка (у 68 випадках це цілі посудини, у 28 — цілі й побиті, в 22 — тільки побиті), намісто, фібули, гребені, пряжки, різноманітні металеві предмети, прясла. В 46 випадках у похованнях трапились залишки жертвної їжі. Часто в могилу покладено тушу невеликої тварини (дрібна рогата худоба, здебільшого вівця) з встромленим у неї ножем. Цей звичай зафіксований у 10 випадках. Іноді у похованнях знаходять кістки птахів, яечну шкаралупу.

Поховальний обряд північнопричорноморської зони. У всіх могильниках північнопричорноморської зони, крім Ранжевого, представлені два обряди поховань — кремації та інгумації. Процентне співвідношення їх варіює на різних могильниках. За цією ознакою вони діляться на дві групи: з різкою перевагою тілопокладень та біритуальні (до першої групи належать Ранжеве, Коблеве, Вікторівка, до другої — Гаврилівка, Волоське, Новоолександрівка, Привіль-

* У підрахунках використано також меридіонально та широтно орієнтовані ями.

не; в Кам'янці відкрито тільки одне тілопокладення). Цікаво відзначити, що обидві групи досить чітко локалізуються. Біритуальні могильники і Кам'янка розташовані в пониззі Дніпра, а могильники, де переважають тілопокладення (Коблеве, Ранжеве, Вікторівка), — на Чорноморському узбережжі. Загальна кількість досліджених тілоспалень у нижньодніпровській зоні — 85, що становить близько $\frac{1}{3}$ від усіх досліджених поховань. Кількість ямних поховань і кремацій в урнах приблизно рівна: 38 і 44 відповідно. Два спалення (з Гаврилівки і Новоолександрівки) належать до перехідного типу, тобто кальциновані кістки і залишки поховального вогнища містились не тільки в урнах, але й були розсипані навколо них.

Урнові тілоспалення поділяються на кілька груп: поховання в одній урні; в кількох; в урнах під кришками (вони накривались або цілими посудинами, або їх уламками); в урнах, вставлених ще в одну або кілька посудин. Поховань другої групи (звичайно в двох урнах) налічується п'ять (Гаврилівка, Кам'янка, Новоолександрівка). Тілоспалень третьої групи було 11 (могильники Гаврилівка, Кам'янка, Коблеве) (табл. 5). Випадків вміщення урни в іншу посудину лише два (Гаврилівка, Волоське).

Безурнових тілоспалень, покритих посудинами та їхніми уламками, — 16 (Гаврилівка, Кам'янка, Коблеве, Привільне) що становить трохи більше половини від усієї кількості розбитих і цілих посудин.

Цікаво простежити співвідношення фрагментованого і цілого посуду в тілоспаленнях. Поховань, де взагалі не було ніякої кераміки (ні елементів конструкції на зразок кришок або урн, ні посудини-приношення), зафіксовано 8 (Гаврилівка, Привільне). Безурнових спалень з битим посудом — 20, причому вони трапляються в більшості могильників (Августинівка, Волоське, Гаврилівка, Новоолександрівка). Ямні поховання з цілими посудинами-приношеннями в нижньодніпровській групі не представлені. Безурнових спалень, покритих черепками, 10, і лише в одному трапилась ціла посудина-приношення. Жодної з них не було серед поховань з цілими кришками-посудинами.

Тілоспалення в урнах представлені, головним чином, похованнями без додаткового посуду взагалі або з розбитими посудинами-приношеннями.

Зафіксовано 23 безінвентарних поховання, тобто трохи менше $\frac{1}{3}$ тілоспалень (Гаврилівка, Привільне, Кам'янка, Коблеве), причому

Таблиця 5

Північнопричорноморська зона. Різновиди тілоспалень

Могильники	Кількість спалень	Урнові спалення		Урнові під кришкою	Урнові у посудині	Безурнові	Безурнові під кришкою	Перехідні	Зруйновані
		в одній урні	у кількох						
Августинівка	1	—	—	—	—	1	—	—	—
Вікторівка	2	1	—	—	—	1	—	—	—
Гаврилівка	42	18	2	4	1	21	7	1	—
Кам'янка	8	3	2	2	—	3	3	—	—
Коблеве	8	—	1	—	—	6	2	—	—
Новоолександрівка	4	1	—	1	—	2	—	1	1
Привільне	18	10	—	4	1	8	4	—	—
Всього	85 100%	33 38,8%	5 5,9%	11 12,9%	2 2,4%	44 51,7%	16 18,8%	2 2,4%	1 1,2%

найбільша кількість їх припадає на могильники Гаврилівка і Привільне (відповідно 13 і 7). Безінвентарні могили знайдені в усіх випадках ямних і урнових поховань, крім перехідних (винятково рідких).

Найбільш характерним інвентарем для тілоспалень є кераміка, далі йдуть намиста, фібули, гребені, різноманітні металеві речі, пряслиця, підвіски, знаряддя праці. Серед знахідок майже немає кісток тварин і птахів, жодного разу не траплялась зброя. Підвіски переважно відерцеподібні, вони знайдені в п'яти похованнях Новоолександрівки і Привільного.

Іноді інвентар має сліди перебування на поховальному вогнищі. Найчастіше опалені намиста, кераміка і скляні предмети. Поодинокі знахідки опалених металевих предметів, відерцеподібних підвісок (Новоолександрівка), а також кальцинованих кісток тварин (Волоське). Фібули часто фрагментовані. В одному випадку в похованні знайдені залізна головка від фібули і краплини бронзи. Це може свідчити, що легкоплавкі деталі фібул розплавилась на поховальному вогнищі.

У північнопричорноморській зоні досліджено 150 тілоспалень. Кістяки померлих орієнтовані звичайно на Пн, Пн-ПнС, Пн-ПнЗ, ПнЗ, З, ПдЗ-З, ПдЗ, рідше на ПнЗ-З, ПнС, С і Пд.

В літературі найбільш поширеною є думка про те, що в черняхівській культурі переважають західна і північна орієнтація померлих¹⁰. Проте висновок цей потребує уточнення. По-перше, поряд з вказаними орієнтаціями часто трапляються також напрямки на ПдЗ, ПдЗ-З, Пн-ПнЗ, ПнЗ. По-друге, вони розподіляються по могильниках нерівномірно. Щодо цього всі могильники північнопричорноморської групи можна поділити на дві групи: 1) з перевагою якоїсь однією орієнтації (Привільне — Пн, Ранжеве — З, Каборга — ПнС); 2) з двома основними групами орієнтації (Коблеве — Пн, З; Гаврилівка — Пн-ПнС — Пн — Пн-ПнЗ, З — ПдЗ-З, Пд-ПдЗ).

У похованнях північнопричорноморської зони виявлені всі види конструкції могильної ями (табл. 6). Найбільш характерні проста яма

Таблиця 6

Північнопричорноморська зона

Могильники	Конструкція могильної ями						Всього
	звичайна	з канавкою	з приступкою	з підбоям	катакомба	не простежена	
Вікторівка	3	5	1	3	—	—	12
Гаврилівка	32	1	8	1	—	12	54
Кам'янка	1	—	—	—	—	—	1
Коблеве	12	7	15	9	6	1	50
Новоолександрівка	—	—	—	—	—	1	1
Привільне	—	—	—	—	—	10	10
Ранжеве	6	6	4	4	—	—	20
Волоське	—	—	—	—	—	2	2
Всього	54 36%	19 12,7%	28 18,7%	17 11,3%	6 4%	26 17,3%	150 100%

або з уступом чи рівчаком. При розподілі типів поховальних ям по могильниках (особливо в Коблевому і Ранжевому) з'ясовано, що частіше трапляються ями з уступом або канавкою та підбоями. Конструкція

¹⁰ Симонович Э. А. О единстве и различиях памятников черняховской культуры.— СА, 1959, № 29-30, с. 90.

Північнопричорноморська зона

Положення кістяка	Конструкція могильної ями						Всього
	звичайна	з канавкою	з приступкою	з підбоям	катакомба	не простежена	
Витягнутий на спині	30	8	16	6	1	19	80—88,9%
» на боці	1	—	—	—	—	1	2—2,2%
Скорчений	—	—	—	—	—	3	3—3,3%
На спині, з схрещеними ногами	—	—	—	—	—	—	—
» з підігнутими »	1	—	—	—	—	—	1—1,1%
» з підігнутою ногою	1	1	1	—	—	1	4—4,5%
» з розкинутими ногами	—	—	—	—	—	—	—
Сидячий та напівсидячий	—	—	—	—	—	—	—

могил не залежить від орієнтації кістяка. Можна відзначити лише, що всі поховання в катакомбах орієнтовані на північ*.

Майже в усіх могильниках північнопричорноморської зони виявлено кам'яні заклади, рідше — дерев'яні перекриття. В деяких випадках перші поєднуються з другими. Поховання з кам'яними закладами становлять приблизно половину від загальної кількості тілопокладень у північнопричорноморській зоні. По могильниках вони розподіляються нерівномірно. Найбільша їх кількість у Ранжевому (18 з 20), потім іде Коблеве (25 з 39) і Гаврилівка (15 з 94).

Майже всі поховання із західною орієнтацією кістяків (20 з 23) перекривались плитами, серед могил з північною орієнтацією камінням закладено лише 16 з 32 (50%), для поховань, які орієнтовані на ПнЗ, ПдЗ, ПнС, кам'яні заклади не характерні. Положення більшості померлих у похованнях північнопричорноморської зони випростане на спині, найчастіше з паралельно покладеними витягнутими ногами. Виділяються три варіанти розміщення рук: а) витягнуті вздовж тіла, б) складені в межах таза, в) одна рука витягнута вздовж тулуба, а друга лежить на тазових кістках. У п'яти випадках простежено інше положення кістяків (табл. 7).

Відмінною рисою могильників північнопричорноморської зони є наявність поховань, в яких дно могильної ями (найчастіше під головою і верхньою частиною тулуба) підмазане зеленкуватою глиною.

Зруйнованих у давнину поховань зафіксовано загалом 51. Вони були в усіх видах конструкцій ям, але найчастіше у ямах з приступкою або канавкою на дні і з підбоям. Всі чотири поховання у катакомбах також зруйновані. Можна помітити деякі закономірності, коли порівняти ознаки зруйнування та орієнтацію поховань. З 55 поховань північної групи орієнтацій (Пн-ПнЗ — Пн — Пн-ПнС) близько половини (25) зруйновано, тоді як з 37 могил західної групи (ПнЗ-З — ПнЗ-З) — тільки 8, тобто трохи більше $\frac{1}{5}$.

Досліджено 28 безінвентарних поховань, що складає понад $\frac{1}{5}$ від усіх тілопокладень. Найбільш характерні вони для групи з орієнтацією на ПдЗ-З — З — ПнЗ-З (15 випадків). У похованнях, де кістяки звернуті головою на Пн і Пн-ПнС, інвентар відсутній у п'яти випадках. Могили з інвентарем у заповненнях виявлено 22, причому в 13 з них була виключно керамика**.

* В одній з катакомб орієнтація небіжчика не була встановлена, але могила орієнтована меридіонально. Зважаючи на відсутність південних орієнтацій, можна припустити, що померлий лежав головою на північ.

** Інвентар розглядається лише як елемент обряду поховання, причому не враховуються типологічні та морфологічні відмінності окремих його категорій.

Найчастішими знахідками у похованнях є глиняний посуд (здебільшого битий), намиста, фібули, знаряддя праці, пряжки, гребені, пряслиця, скляний посуд, вироби з янтарю. Поширеним був звичай класти у могилу яйця. У заповненні могильних ям трьох поховань знайдені панцирі черепах. Залишки жертвовної їжі присутні у 24 похованнях (в 16 — кістки тварин, у 8 — кістки птахів).

Спільними ознаками для обох зон, як видно з таблиці 8, є: 1) співвідношення кількості безінвентарних поховань і могил з інвентарем; 2) набір інвентаря; 3) звичай руйнувати поховання; 4) орієнтація кістяків у тілопокладеннях, а також групування могильників за видами орієнтації. Остання ознака вказує, найімовірніше, на хронологічну різницю досліджених об'єктів.

Як вже відзначалося вище, в обох зонах виділяються дві групи могильників. До першої належать могильники з перевагою якогось одного виду орієнтації (Пн-ПнЗ — Пн — Пн-ПнЗ або ПдЗ-З — З — ПнЗ-З), до другої — ті, у яких представлені обидва види. Ці спостереження дають можливість гадати, що процес зміни напрямку орієнтації померлих по сторонах світу здійснювався так: спочатку існував якийсь один з двох видів орієнтації похованих¹¹, згодом з'являється новий звичай, і, мабуть, досить великий відрізок часу обидві традиції виступали поряд. На останньому етапі черняхівської культури стара традиція поволі відмирає і поширюється нова. Отже, ознаки орієнтації в обох зонах збігаються і змінюються протягом часу однаково. Решта елементів поховального обряду середньодніпровської та північнопричорноморської зон черняхівської культури різняться або за сумою ознак, або за їх збігом (табл. 8).

Звернемося спочатку до Середнього Подніпров'я. Передусім, слід підкреслити, що ця область є зоною збігу ареалів черняхівської та зарубинеської культур (рис. 2). У зарубинеський час тут панувала традиція кремації небіжчиків. Яскрава особливість зарубинеських спалень — звичай ставити поряд з купкою кальцинованих кісток кілька цілих посудин-приношень, битий посуд трапляється дуже рідко. Ця риса властива і черняхівським спаленням саме середньодніпровської зони. Можна виділити також інші елементи, спільні для обряду обох культур у зоні збігу їх ареалів: звичай очищати спалення від залишків поховального вогнища, співвідношення ямних і урнових поховань (саме в середньодніпровському варіанті зарубинеської культури спостерігається досить високий процент урнових спалень)¹².

Розглянемо тепер обряд інгумації середньодніпровської зони черняхівської культури. На рубежі нашої ери у багатьох «варварських» народів відбувається зміна сакральних звичаїв: однообрядові могильники стають біритуальними. Цей процес, що суті, проходив скрізь однаково. Але в культурах Північної та Середньої Європи і в пізньоримський час кількісно переважали тілоспалення. Порівняно великий процент поховань, здійснених за обрядом інгумації, в середньодніпровській зоні черняхівської культури пояснюється впливом сарматських племен. Справді, ряд ознак (положення кістяка — скорчене, витягнуте на боці, на спині, або сидяче, з підігнутими чи схрещеними ногами; типи конструкції ями та внутрішньомогильних споруд — яма з приступкою дерев'яні настили тощо) притаманні сарматському поховальному

¹¹ Е. О. Симонович вважає, що північна орієнтація більш рання порівняно до західної (див.: *Симонович Э. А. О единстве и различиях памятников черняховской культуры*, с. 90).

¹² *Симонович Э. А. Зарубинеская и черняховская культура в Поднепровье.* — МИА, 1970, № 176, с. 19; *Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках.* — КСИА АН СССР, 1970, № 121; *Кухаренко Ю. В. Зарубинеская культура.* — САИ, 1964, вып. ДІ-19, с. 15.

Зіставлення елементів поховального обряду середньодніпровської та північнопричорноморської зон черняхівської культури

№ п/п	Ознаки	Зони	
		середньодніпровська	північнопричорноморська
1.	Співвідношення тілоспалень та тілопокладень	Від 1:1 до 1:3, виняток — Компанійці (90% спалень)	Дві групи могильників: 1) з різкою перевагою інгумації (на узбережжі Чорного моря); 2) бі-ритуальні (у пониззі Дніпра). Виняток — Кам'янка (тілопокладення, 8 спалень)
2.	Співвідношення урнових та ямних спалень	Переважають урнові, виняток — Компанійці (5% урнових спалень)	Кількість приблизно рівна
3.	Співвідношення підкришкових спалень та спалень без покришки	Більшість підкришкових в урнах. Ямні підкришкові спалення — тільки у Маслово	Урнові спалення під кришками — $\frac{1}{3}$ всіх спалень; ямні — $\frac{1}{2}$
4.	Кераміка в спаленнях	Бита кераміка в спаленнях майже не трапляється (лише у Журавці, Кантемирівці, Переяславі-Хмельницькому). Різко переважають цілі посудини-приношення	Характерні спалення з побитими посудинами-приношеннями. Цілі є лише в одному випадку (у Гаврилівці)
5.	Наявність інвентаря в спаленнях	Безінвентарні поховання — $\frac{1}{3}$ всіх спалень	Безінвентарні поховання — $\frac{1}{3}$ всіх спалень
6.	Склад інвентаря	Кераміка, намиста, фібули, гребені, металеві предмети, пряслиця, підвіски, знаряддя праці; зброя відсутня; обпалені або оплавлені намиста, фібули, пряслиця, металеві та скляні предмети	Кераміка, намиста, фібули, скло, пряслиця; зброя наявна в двох випадках; обпалені та оплавлені намистини, скло, кераміка
7.	Орієнтація похованих	Тілопокладення орієнтовані на Пн, ПнЗ, З, ПнЗ-З, Пн-ПнС, трапляється орієнтація на ПдЗ, ПдЗ-З, ПнС. Усі могильники поділяються на дві групи: 1) з перевагою одного виду орієнтації; 2) з перевагою двох видів	Орієнтовані на Пн, Пн-ПнС, Пн-ПнЗ, ПнЗ, З, ПдЗ-З, ПдЗ, рідше — на ПнЗ-З, ПнС, С, Пд. Такі ж групи могильників
8.	Конструкція могильної ями	Найчастіше простежено звичайні ями. Значний процент ям з приступкою або канавкою (у Журавці та Переяславі-Хмельницькому)	Найбільш характерні ями з приступкою або канавкою на дні. Звичайні ями переважають лише в Гаврилівці. Досить часті поховання у підбоях
9.	Положення кістяка	Зафіксовано різноманітні положення кістяка	Переважає витягнуте на спині, з паралельно покладеними ногами положення кістяка
10.	Споруди у могильній ямі. Оформлення дна	Дерев'яні споруди рідкі, кам'яних закладів зовсім немає. Підмазка дна зеленкуватою глиною була тільки у Журавці	Майже в усіх могилах є кам'яні заклади. Широко розповсюджений звичай підмазувати дно зеленкуватою глиною

обряду. Такі поховання концентруються здебільшого на Лівобережжі (Кантемирівка, Лохвиця), а також у Журавці.

Питання про сарматські елементи в черняхівській культурі вже порушувалося в літературі, як у вітчизняній, так і зарубіжній¹³. Як відомо, сарматські пам'ятки на досліджуваній території з'являються в I — на початку II ст. н. е. і згодом змінюються черняхівською культурою. Але це не означає, що сармати безслідно зникають з етнічної

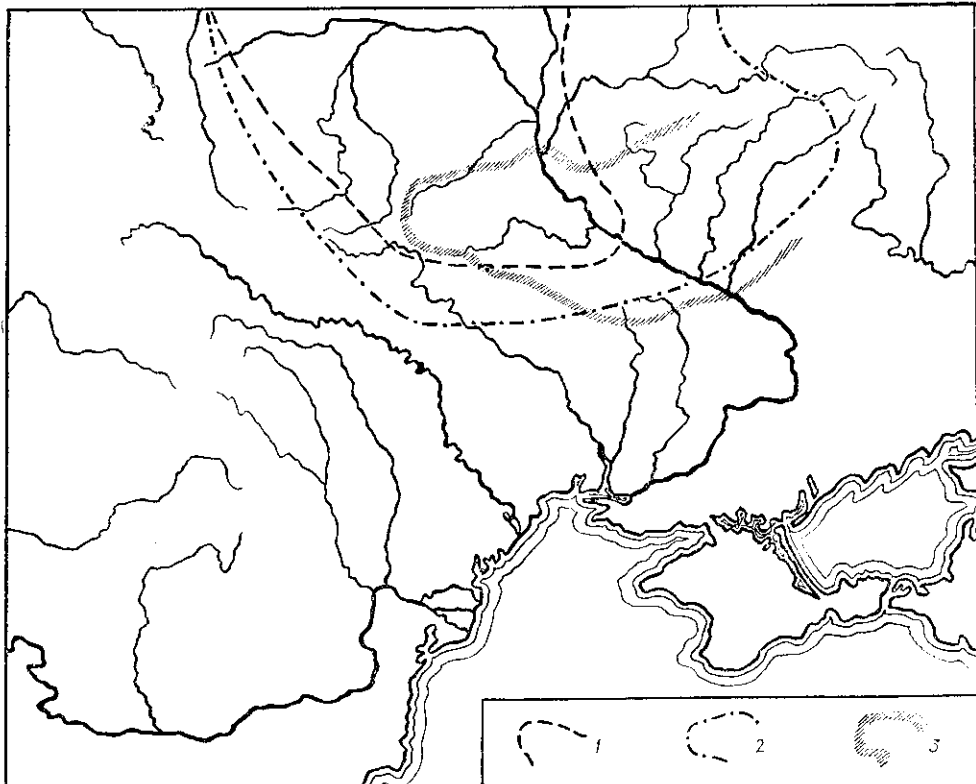

Рис. 2. Ареали середньодніпровської зони черняхівської та зарубинецької культури.

1 — ареал зарубинецької культури за Ю. В. Кухаренком; 2 — ареал зарубинецької культури за іншими авторами; 3 — ареал середньодніпровської зони черняхівської культури.

карти Південно-Східної Європи. Навпаки, області, заселені носіями черняхівської культури, дуже часто називають в писемних джерелах «країною сарматів», Європейською Сарматією, а самих сарматів згадують разом з іншими «варварськими» народами, проти яких доводилось воювати Риму¹⁴. Цей факт добре узгоджується з існуванням в черняхівській культурі сарматських елементів, що локалізуються у районах, де у попередній період були розміщені сарматські пам'ятки. В наш час багато дослідників вважає, що до складу черняхівського населення входили сармати¹⁵.

Звернемось до північнопричорноморської зони черняхівської культури. Для її попередників — скифів тут є характерним виключно обряд

¹³ Рикман Э. А. Раскопки у с. Будешты (к вопросу о населении Днестровско-Прутского междуречья в первых веках н. э.).— Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР. Кишинев, 1960.

¹⁴ Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. 2, вып. 2. Спб., 1906, с. 289, 305—307, 310.

¹⁵ Федоров Г. Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре.— СА, 1958, № 3, с. 241—243; Рикман Э. А. Могилиник первых столетий нашей эры у с. Будешты в Молдавии.— СА, 1958, № 1, с. 200.

інгумації, тому звичай кремації померлих не має місцевих коренів. Ця традиція у даному районі з'явилась тільки в черняхівський час. Деякі дослідники вважають, що википлення черняхівської культури у Нижньому Подніпров'ї та на чорноморському узбережжі пов'язане з експансією населення з Середнього Подніпров'я¹⁶. Однак багато рис обряду тілоспалення північнопричорноморської зони (переважання відкритих урн, велика кількість розбитого посуду, деякі види інвентаря, наприклад грушоподібні підвіски) вказують на зв'язки з культурами Середньої Європи (пшеворською, вельбарсько-цельською).

На узбережжі Чорного моря, як уже згадувалось, чітко виділяється група могильників, де тілоспалень набагато менше, ніж тілопокладень (у Ранжевому взагалі не зафіксовано жодного поховання, здійсненого за обрядом кремації). На поховальному обряді цих могильників слід зупинитись окремо. Він характеризується більшою кількістю могильних ям з приступками або поглибленнями на дні, а також підбійними похованнями; наявність майже під кожним похованням кам'яних закладів, підмазкою дна ями зеленкуватою глиною; витягнутим на спині положенням кістяка; наявністю катакомб (у Коблевому вони складають 10% від загальної кількості поховальних споруд).

Найчастіше трапляється тип поховань у могильній ямі з невеликим поглибленням, викопаним у дні, або приступкою, що проходить по всьому периметру ями. Дно підмазане зеленкуватою глиною (звичайно під головою й верхньою частиною тулуба померлого). Зверху поглиблення перекрите великими необробленими плитчастими каменями. Нєбіжчика клали на спині, головою на північ або захід (з відхиленнями); ноги витягнуті, руки досить часто зігнуті, кисті лежать у межах таза.

Подібні поховання представлені двома типами з підбоєм, розташованим зі східного боку вхідної ями або її західного боку. Вхід у підбій закривався великими плитчастими каменями. Дно його у деяких випадках підмазувалось зеленкуватою глиною (крім Каборги та Гаврилівки).

Принципової різниці у конструкції відкритих в Коблевому катакомб немає. Всі вони складались з широкої камери-склепа прямокутної форми із закругленими кутами, які трохи розширюються в напрямку до голови похованого, та вузької вхідної шахти. Камера і вхідна шахта розташовані на одній осі, орієнтованій меридіонально. Вхід до камери закрито великими плитчастими каменями. Кістяк лежав у склепі звичайно із східної сторони, де дно підмазане зеленкуватою глиною (у похованні № 38 з Коблевого положення померлого визначити не можна тому, що кістяк зруйнований). Орієнтація, певно, північна (всі катакомби зруйновані в давнину, але меридіональне розташування камери й місця підмазки вказують на північну орієнтацію кістяка).

Підбійні типи поховань притаманні виключно північнопричорноморській зоні черняхівської культури. Не викликає сумніву їх яскраво виявлений скіфсько-сарматський характер. Прототипи цих видів конструкцій ями і положення кістяка можна знайти в культурі Північного Причорномор'я попереднього періоду¹⁷. Ями з приступками були відкриті Е. О. Симоновичем у пізньоскіфському могильнику Миколаївка. Поховання у катакомбах становлять значну частину в пізньоскіфських некрополях початку нашої ери, зокрема в Золотій Балці являють собою досить сталий тип поховальної споруди. Як і коблевські катакомби, вони складались з вхідної ями у вигляді вертикальної шахти, орієнтованої з півночі на південь, та поховальної камери. На відміну від

¹⁶ Брайчевська А. Т. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі.— Археологія, 1957, 11, с. 6—7; Симонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.— МИА, 1967, № 139, с. 235.

¹⁷ Симонович Э. А. Культура поздних скифов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье.— Проблемы скифской археологии. М., 1971, с. 67.

поховань у Коблевому, остання орієнтована широтно, розташована перпендикулярно до вхідної ями. Вхід у камеру закладений камінням (іноді однією великою плитою)¹⁸.

Катакомбні поховання в Коблевому мають яскраві спільні риси з античними земляними склепами (Ольвія, Пантікапей), які були найголовнішим типом поховальних споруд у римський період. Але замість вертикальної шахти в останніх до камери веде довгий східчастий дромос. Поховані у склепах, як і в Коблевому, лежать на одній осі з дромосом, а не перпендикулярно до нього, як у Золотій Балці чи Миколаївці¹⁹.

Ці дані приводять до висновку, що тип катакомбних могил черняхівської культури у Північному Причорномор'ї склався на основі подібних споруд античних центрів і пізньоскіфських могильників.

Звичай поховання в підбоях також має корені на вказаній території у попередній період. Проте на відміну від інших видів поховальних споруд вони, мабуть, пов'язані не з пізньоскіфськими та античними традиціями, а з появою у Північному Причорномор'ї сарматських племен. У сарматських пам'ятках Поволжя підбої мають форму ніші з вузькою прямокутною вхідною ямою, розташованою найчастіше на схід від підбоя. Саме такі типи їх зафіксовані в пізньоскіфських могильниках Золота Балка та Миколаївка.

У північнопричорноморській зоні черняхівської культури підбої трапляються у Каборзі, Коблевому, Ранжевому та ін. За конструкцією вони дещо відмінні від поширених у пізньоскіфський час і характеризуються меншою глибиною вхідної ями та більш помітним переходом від неї до ніші підбоя. Вхідні ями найчастіше зафіксовані зі східного боку від останнього, крім Каборги, де вони розміщуються із західного боку. Орієнтовані підбої завжди меридіонально.

Порівняння поховального обряду двох зон поширення пам'яток черняхівської культури показує значну різницю характеру й розвитку суспільних зв'язків кожної з них. Черняхівські пам'ятки Середнього Подніпров'я посідають місце у колі європейських культур латену й римського періоду. У формуванні обряду тілоспалення середньодніпровської зони, ймовірно, відіграли значну роль традиції зарубинецької культури. Північнопричорноморська зона черняхівської культури за особливостями поховального обряду розподіляється на дві локальні групи. Перша, яка лежить на узбережжі Чорного моря, можливо, зростає на пізньоскіфській основі під сильним впливом античної цивілізації та сарматської культури. Друга локалізується в районі Нижнього Дніпра і зазнає значного впливу носіїв пшеворської та вельбарсько-цецельської культур, що мігрували з північного заходу.

О. А. ГЕЙ

Среднеднепровская и северопричерноморская зоны черняховской культуры (По материалам погребального обряда)

Резюме

По насыщенности памятниками территория черняховской культуры разбивается на несколько зон. В статье дается сравнение двух из них: среднеднепровской и северопричерноморской. Анализ погребального обряда приводит к выводу о том, что формирование его происходило в обеих зонах независимо друг от друга. Обряд кремации среднеднепровской зоны восходит к зарубинецким прототипам. В начале позднеимского периода в Среднем Поднепровье происходят те же изменения, что и в культурах Средней и Северной Европы: появляются биритуальные могильники.

¹⁸ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. К., 1972, с. 159.

¹⁹ Там же.

По особенностям погребального обряда северопричерноморская зона распадается на две локальные группы. Первая располагается на побережье Черного моря, здесь преобладает обряд ингумации, который возникает, вероятно, на позднескифской основе. Вторая занимает область Нижнего Поднепровья. Погребальный обряд нижнеднепровских могильников черняховской культуры складывается под сильным влиянием пшеворской и вельбарско-цецельской культур.

В. І. МЕЗЕНЦЕВ

Про формування міської території давнього Чернігова

Питанням топографії стародавнього Чернігова в 40—50-ті роки займалися Б. О. Рибаків, В. А. Богусевич, М. М. Тихоміров¹. Проте погляди вчених щодо структури міста залишилися суперечливими. Нагромаджений на теперішній час археологічний матеріал, вперше використаний дані геологічних розвідок у зіставленні з літописними повідомленнями дозволяють розглянути територію давнього Чернігова в процесі формування, простежити як розвиток структури міста в цілому, так і кожної з його частин окремо.

У цій статті ми розглянемо лише «верхнє місто» — основну територію давнього Чернігова, що лежить на правому високому березі Десни. Чернігівський Поділ, розташований в її заплаві, ще недостатньо вивчений.

З картографічних документів та топографічних описів Чернігова XVIII ст. відомо про існування у місті з давнини трьох концентрично розташованих ліній оборонних валів, зритих при переплануванні на початку XIX ст.²

Перший, внутрішній, пояс валів (периметр 1600 м) охоплював відріг берега Десни при впадінні в неї р. Стрижня (див. рисунок). З північного заходу до нього примикав другий, середній, довжиною близько 3,5 км. Західна частина оточеної ним площі (урочище Третяк) була відокремлена від решти поперечним валом. Третій, зовнішній, пояс (близько 6,5 км) напівкільцем охоплював велику територію по обидва боки від р. Стрижня, на північ від другого пояса.

Всі дослідники визнавали, що ця система оборонних споруд відображає планування укріплення давнього Чернігова і може бути використана для реконструкції його плану³.

Дійсно, конфігурація другого і третього валу — нерегулярна, хвиляста — зовсім не нагадує земляні укріплення епохи вогнепальної зброї, для яких характерні правильні геометричні форми і наявність бастионів. Про давність обох валів також свідчить їх велика довжина і віддаленість від міста. У часи післямонгольської розрухи і литовсько-польського панування масштаби Чернігова дуже скоротилися. Тому навряд чи було можливим будівництво таких грандіозних оборонних споруд у XIV—XVI ст. Фортифікаційні роботи, про які літописи пові-

¹ Рибаків Б. А. Древности Чернигова.— МИА, 1949, № 11, с. 9—14; Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова.— Археологія, 1951, т. 5, с. 116—126; Тихоміров М. Н. Древнерусские города. М., 1956, с. 341—342.

² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из части коей оное наместничество составлено, ч. 2. К., 1851, с. 240—278; Марков М. Е. О достопримечательностях Чернигова. М., 1847, с. 18—22; Плани див.: Шугаєвський В. Чернігів XVIII століття. Кілька подробиць його топографії.— Науковий збірник за рік 1927. К., 1928; Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVII столетия. М.—Л., 1953, с. 23.

³ Рибаків Б. А. Древности Чернигова, с. 10—13; Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 122—124; Тихоміров М. Н. Указ. соч., с. 341—342.